

Байгаль орчинд нөлөөлөх
байдлын үнэлгээнд олон
нийтийн оролцоог хангах нь:
Иргэдийн Нийтийн Хурлын
санал, тэмдэглэлд хийсэн дүн
шинжилгээ

Энэхүү тайланг Байгаль орчин аялал жуулчлалын яамнаас тавьсан хүсэлтийн дагуу Австрали-Монголын эрдэс баялгийн салбарын хамтын ажиллагааны хөтөлбөрийн (АМЕП2) хүрээнд боловсруулсан бөгөөд АМЕП 2 хөтөлбөрийг Австрали Улсын Гадаад харилцаа худалдааны яам санхүүжүүлэн, Адам смит Интернэйшнл компани хэрэгжүүлэн ажиллаж байна.

* * *

* * *

* * *

* * *

* * *

**Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээнд олон нийтийн оролцоог хангах нь:
Иргэдийн Нийтийн Хурлын санал, тэмдэглэлд хийсэн дүн шинжилгээ**

Энэ судалгааны тайланг “Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай” хуулийн хэрэгжилтийг хангах зорилгоор 2014 онд батлагдсан БОНБУ-нд олон нийтийн оролцоог хангах тухай журмыг боловсронгуй болгох төслийн хүрээнд боловсруулав. Ингэхдээ нийт 22 баримт бичиг, тэдгээрт холбогдох өгөгдөлд дүн шинжилгээ хийсэн болно.

Дүн шинжилгээг хийж, тайланг боловсруулсан: АМЕП-2 төслийн олон нийтийн оролцооны зөвлөх Доктор Д.Бямбажав

2021 оны 6 сарын 15

Гарчиг

1. Дүн шинжилгээний зорилго	4
2. Дүн шинжилгээ хийсэн баримт бичгүүд	5
3. Өгөгдлийн шинжилгээ	6
3.1 Олон нийтийн оролцоог хангасан талаарх баримт бичиг	6
3.2 ИНХ-ын тэмдэглэлийн хэмжээ, бүтэц, агуулга	7
3.3 ИНХ-ын Тэргүүлэгчдын хурлын тэмдэглэлийн хэмжээ, бүтэц, агуулга	9
3.4 ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн хугацаа	10
4. Хууль, журмын хэрэгжилт	11
4.1 БОННУ хийх явцын оролцоо	11
4.2 ИНХ-ын саналын томъёолол	12
4.3 ИНХ-ын тогтоолын хуулийн үндэслэл	13
4.4 Албан хэрэг хөтлөлт	14
5. Дүгнэлт, зөвлөмж	15

1. Дүн шинжилгээний зорилго

БОНБУ-ний тухай хуульд заасны дагуу БОННУ-ний тайланд тусгах ёстой ИНХ-ын санал, хурлын тэмдэглэл, тэдгээрт холбогдох өгөгдөлд дүн шинжилгээ хийх замаар БОНБУ-нд олон нийтийн оролцоог хангах талаарх холбогдох хууль, журмын хэрэгжилтийг үнэлэх зорилгоор энэ судалгааг гүйцэтгэв.

БОНБУ-ний хуулийн 18.4-д зааснаар үнэлгээ эрхлэгч нь БОННУ хийж, тайлан боловсруулах явцдаа төслийн нөлөөлөлд өртөх нутгийн иргэд, оршин суугчдаас албан ёсоор санал авах, түүнийхээ үндсэн дээр хэлэлцүүлэг зохион байгуулах ёстой. Иргэдийн оролцоог хангах энэхүү санал авах, хэлэлцүүлэг хийх үйл ажиллагааг нотлох баримт бичиг нь БОНБУ-ний хуулийн 8.4.8-д заасанчлан төсөл хэрэгжих нутаг дэвсгэрийн захиргаа, төслийн нөлөөлөлд өртөх нутгийн иргэдийн нийтийн хурлын санал буюу хурлын тогтоол, тэмдэглэл юм. Хуулийн энэ зохицуулалтад нийцүүлэн БОНБУ-нд олон нийтийн оролцоог хангах журмаар БОННУ хийж% тайлан боловсруулах явцад буюу ИНХ-аар хэлэлцүүлэхээс өмнө иргэдийн саналыг авах арга, анхаарах асуудлыг тодорхойлсон.

БОНБУ-нд олон нийтийн оролцоог хангах журмын холбогдох заалтууд

2.5.3.нөлөөллийг таамаглах үе шатанд иргэдтэй уулзалт хийх, оролцооны аргаар үнэлэх аргачлалыг ашиглан иргэдийн саналыг бүрэн авах;

2.5.4.нөлөөллийн үнэлгээний үе шатанд олон нийтийн оролцоог зөвлөлгөөн, хэлэлцүүлэг, санал асуулга явуулах замаар төслийн шууд болон шууд бус нөлөөллийг үнэлж, иргэдийн амьжиргаа, нийгмийн асуудлыг тусгахад анхаарах.

2.6.Төсөл хэрэгжүүлэгч төслийн талаарх ойлголт, эерэг, сөрөг нөлөөлөл, түүнийг бууруулах арга хэмжээний талаар нөлөөлөлд өртөж болзошгүй иргэдэд дэлгэрэнгүй танилцуулж, иргэд, олон нийтийн оролцоог хангахад шаардагдах баримт бичгийг бүрдүүлж өгч болно.

2.7.Үнэлгээний эрх бүхий аж ахуйн нэгж нь төсөл хэрэгжүүлэгчтэй хамтран байгаль орчны нөлөөллийн нарийвчилсан үнэлгээний тайлан болон байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулж дууссаны дараа үнэлгээний тайлан, олон нийтийн саналын нэгдсэн дүнг ажлын 15 өдрийн хугацаанд тухайн нутаг дэвсгэрийн баг, хорооны нийтийн хурлаар хэлэлцүүлж санал авна.

2.8.Хэрэв тухайн төсөл нь хэд хэдэн баг, сумын нутаг дэвсгэрийг хамарч хэрэгжих бол тухайн сумын иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал, багийн иргэдийн нийтийн хуралд тус тусад нь танилцуулж санал авна.

2.10.Нөлөөлөлд өртөж болзошгүй иргэд нь байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээтэй холбогдсон саналаа тухайн баг, хорооны Иргэдийн нийтийн хуралд төслийн талаар эцсийн шийдвэр гаргахаас өмнө хүргүүлсэн байна.

2. Дүн шинжилгээ хийсэн баримт бичгүүд

Ажлын даалгаврын дагуу БОАЖЯ-наас БОННУ-ний 20 тайлангийн ИНХ-ын тогтоол, хурлын тэмдэглэлийн хуулбарыг хүлээн авсан. БОАЖЯ-ны БОНБУ-ний мэдээллийн сангаас эдгээр 20 тайланд холбогдох Ерөнхий үнэлгээний дүгнэлт, БОННУ-ний тайлангийн мэдээллийг олж үнэлгээний үйл явцын бүрэн зураглалыг хийх боломжтой эсэхийг зорьсон. Ингэхэд 12 тайлангийн холбогдох мэдээлэл бүрэн байсан бол 8 тайлангийн хувьд батлагдсан БОННУ-ний мэдээллийн санд мэдээлэл нь ороогүй байсан.

2021 оны 5 сард БОАЖЯ БОНБУ-ний мэдээллийн сангийн “Батлагдсан БОННУ-ний тайлан дэлгэрэнгүй харах хэсэг”-т “Олон нийтийн оролцоог хангуулсан талаарх баримт бичиг” гэсэн шинэ дэд хэсэг нэмж, ИНХ-ын тогтоол, хурлын тэмдэглэлийг оруулж эхэлсэн. Одоогийн байдлаар 2021, 2020 оны мэдээлэл орсны дотор 2020 онд батлагдсан БОННУ-ний 10 тайлангийн ИНХ-ын тогтоол, хурлын тэмдэглэл байна.

Бүрэн мэдээлэл бүхий дээрх нийт 22 тайлангийн 9 нь Улаанбаатар хотод байршилтай, 13 нь орон нутагт буюу 10 аймагт байршилтай төслийн үнэлгээнийх байна. Үнэлгээ хийсэн чиглэлийн хувьд 7 нь уул уурхай, 11 нь ХАА, үйлдвэрлэл /үүний 9 нь үйлдвэрийн төслүүд/, 1 нь үйлчилгээ, 3 нь дэд бүтцийн хөгжлийн төслүүд байна. Тайлангуудын 10 нь буюу 45 хувь нь 2020 онд батлагдсан бол 55 хувь нь 2015-2018 онд батлагдсан байна. 22 үнэлгээний тайлангийн 6 нь нэмэлт тодотгол, 16 нь шинэ төслийн үнэлгээ байна.

Хүснэгт 1. Дүн шинжилгээ хийсэн тайлангийн мэдээлэл

	Үнэлгээ хийсэн чиглэл	Төслийн нэр	БОННУ батлагдсан он	Байршил
1.	Уул уурхай	Алт агуулсан мөнгө-холимог металлын орд ашиглах	2017	Дорнод
2.	ХАА, үйлдвэрлэл	Цемент, шохойн үйлдвэр	2016	Сэлэнгэ
3.	Уул уурхай	Харз элс хайрганы орд ашиглах	2016	УБ
4.	Уул уурхай	Төмөр толгойн төмрийн хүдрийн орд ашиглах	2018	Дархан-Уул
5.	ХАА, үйлдвэрлэл	Будаг боловсруулах үйлдвэр	2015	УБ
6.	ХАА, үйлдвэрлэл	Төмрийн хүдэр баяжуулах үйлдвэр	2018	Хэнтий
7.	Дэд бүтцийн хөгжлийн	Салхин парк	2016	Говьсүмбэр
8.	ХАА, үйлдвэрлэл	Нүүрснээс нийлэг байгалийн хий үйлдвэрлэх үйлдвэр	2018	Дундговь
9.	Уул уурхай	Газрын тосны хайгуулын ажил гүйцэтгэх	2017	Дорноговь
10.	ХАА, үйлдвэрлэл	Тэсрэх материалын агуулах	2017	УБ

11.	ХАА, үйлдвэрлэл	Ноос, ноолуур боловсруулах үйлдвэр	2018	УБ
12.	Уул уурхай	Хандгайтын төмрийн хүдрийн орд	2015	Сэлэнгэ
13.	ХАА, үйлдвэрлэл	Төмрийн хүдэр хуурай соронзон аргаар баяжуулах үйлдвэр	2020	Хэнтий
14.	Уул уурхай	Сайн хөөвөр хүрэн нүүрсний ордыг ашиглах	2020	Сүхбаатар
15.	Дэд бүтцийн хөгжлийн	Нүүрс угаах үйлдвэр	2020	Өмнөговь
16.	ХАА, үйлдвэрлэл	Хаягдал төмөр боловсруулах үйлдвэр	2020	Төв
17.	Уул уурхай	Газрын тосны бүтээгдэхүүн хуваах гэрээт ХХI талбайн гал унтраах болон ажилчдын суурингийн аюулгүй байдлыг хангах	2020	Дорнод
18.	ХАА, үйлдвэрлэл	Мал төхөөрөх, мах боловсруулах үйлдвэр	2020	УБ
19.	Дэд бүтцийн хөгжлийн	Ашиглалтаас хасагдсан тээврийн хэрэгслийг задлан дахин боловсруулж, нөөцийг эргэлтэд оруулах төв	2020	УБ
20.	Үйлчилгээний	Химийн бодис импортлох, хадгалах, худалдаалах	2020	УБ
21.	ХАА, үйлдвэрлэл	Хуванцар хаягдал дахин боловсруулах үйлдвэр	2020	УБ
22.	ХАА, үйлдвэрлэл	Адууны боловсруулсан өлөн гэдэс хатаан савлах үйлдвэр	2020	УБ

3. Өгөгдлийн шинжилгээ

3.1 Олон нийтийн оролцоог хангасан талаарх баримт бичиг

22 тайлангийн 14 нь ИНХ-ын тогтоол, хурлын тэмдэглэл, 7 нь ИНХ-ын тэргүүлэгчдийн хурлын тогтоол, хурлын тэмдэглэл, 1 нь ИТХ-ын тогтоол, тэмдэглэлийг хавсаргасан байна.

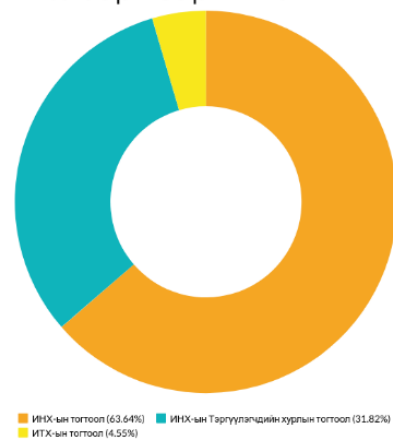
ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн тогтоол хавсаргасан 5 тайлан Улаанбаатар хотод, 2 нь орон нутагт байршилтай байна.

Нийт 14 ИНХ-ын тогтоолын 9 нь “Үйл ажиллагааг дэмжих тухай”, “Тайланг дэмжих тухай” гэсэн гарчигтай байна. Харин бусад 5 тогтоолын хувьд доорх байдлаар санал өгөх, уламжлах утгаар гарчигласан байна.

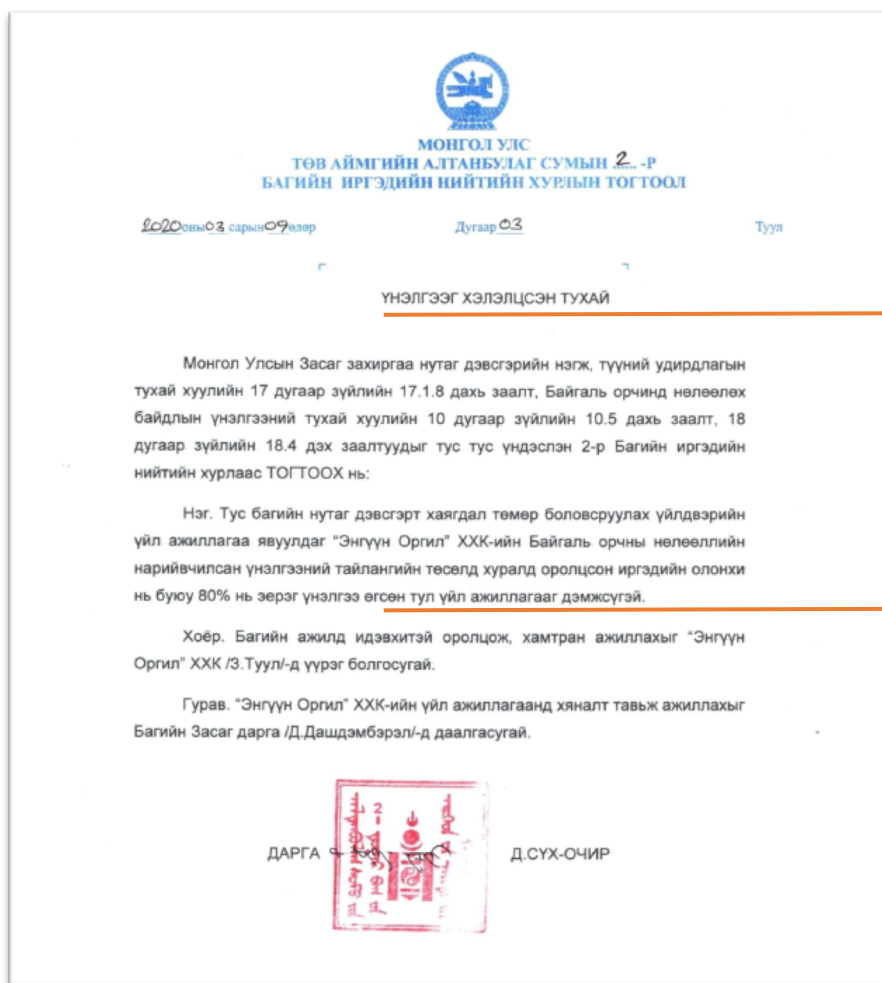
Үнэлгээг хэлэлцсэн тухай
Санал уламжлах тухай
Тайланд санал өгөх тухай

22 тайлангийн олон нийтийн оролцоог хангасан талаарх баримт бичиг

Гэхдээ тогтоолын гол заалт нь төслийн үйл ажиллагаа эсвэл үнэлгээний тайланг дэмжих утгатай байна /Жишээ 1/.

Жишээ 1. Үнэлгээг хэлэлцэж дэмжсэн тогтоол

Үнэлгээг хэлэлцсэн тухай тогтоолын гарчиг

Дэмжих тухай заалт

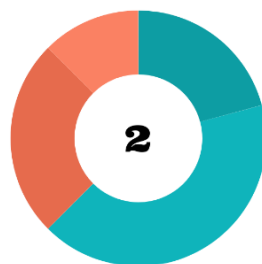
3.2 ИНХ-ын тэмдэглэлийн хэмжээ, бүтэц, агуулга

ИНХ-ын тэмдэглэл дунджаар 2 хуудас, хамгийн багадаа 1 хуудас хамгийн олон нь 4 хуудас байна.

Ихэнх тэмдэглэлд дараах асуудлуудыг товч байдлаар тусгаж байна. Үүнд:

- Хурал болсон огноо
- Хурал болсон газрын нэр
- Хурал эхэлсэн цаг
- Хуралд оролцсон иргэдийн тоо эсвэл хувь
- Баг, сумын удирдлагаас оролцсон хүмүүс
- Танилцуулга хийсэн тухай товч тэмдэглэл
- Асуулт, хариулт, саналын товч тэмдэглэл

ИНХ-ын хуралдааны тэмдэглэлийн хуудасны тоо

1 хуудас (20.83%) 2 хуудас (41.67%)
3 хуудас (25%) 4 хуудас (12.5%)

- Санал хураалт явуулж дэмжсэн хувь
- Тэмдэглэл хөтөлсөн болон танилцсан хүний нэр, албан тушаал

Зарим тэмдэглэлд хуралдаан эхэлсэн, дууссан цагийг тэмдэглэсэн байна. Үүнээс үзэхэд тайлангийн хэлэлцүүлэгт дунджаар 1-2 цаг зарцуулсан байна.

ИНХ-ын ирцийг хуралдааны тэмдэглэлд оролцсон иргэдийн тоогоор эсвэл нийт өрхийн хэчнээн хувь оролцсныг дурдсан байна. Улаанбаатар хотын Налайх дүүрэгт байршилтай 2 төслийн хэлэлцүүлэгт 31 болон 41 иргэн оролцсон бол Сонгинохайрхан дүүргийн 19-р хорооны ИНХ-д 10 иргэн л оролцсон байна.

Багийн ИНХ-ын ирцийг тоогоор илэрхийлсэн 6 тэмдэглэл байсан. Үүнд хамгийн олон нь 137 иргэн, хамгийн цөөн нь 24 иргэн оролцсон хуралдаан байна. Нийт 3 тэмдэглэлд багийн өрхийн төлөөллийн 75-95 хувь оролцсон гэж тэмдэглэсэн байна. Хуралд оролцогчдын нэр, гарын үсэг бүхий баримт хавсаргасан 3 тэмдэглэл л байна /Жишээ 2/.

Жишээ 2. Хуралд оролцсон иргэдийн мэдээлэл

Хувьбэлгэт ХХКомпаний "Балн-Уулын" мөнгө хэвлэмэг металлын ордыг ашиглах төслийн талаар Төсөлд аймагын Чойбалсан сумын Энхтүвшэнд багийн иргэдийн санал хураалт

2017.07.03

№	Овог нэр	Регистрийн дугаар	Санал хураалт	Гарын үсэг
1	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
2	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
3	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
4	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
5	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
6	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
7	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
8	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
9	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
10	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
11	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
12	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
13	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
14	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
15	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
16	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
17	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
18	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
19	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
20	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
21	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
22	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.
23	Х.О.О.О.О.О.	м.н. 80105098	дэмжсэн	Х.О.О.О.О.

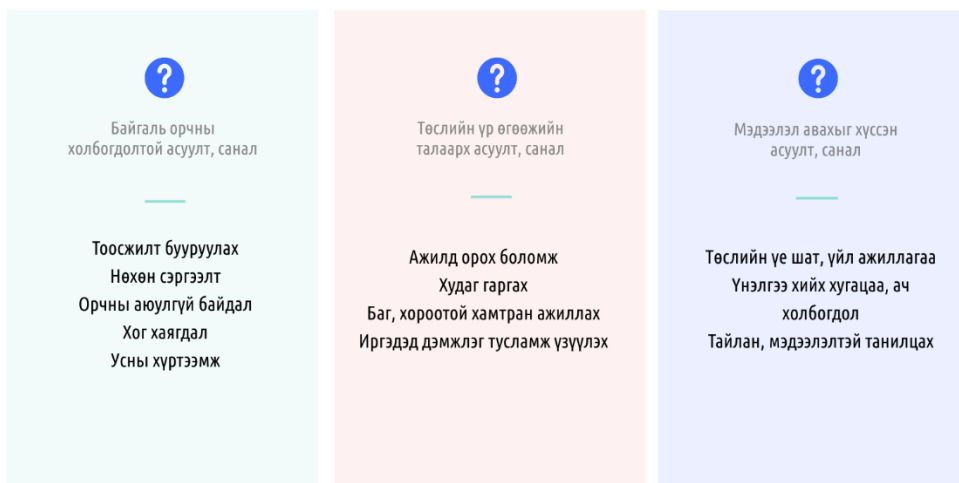
ИНХ-ын хэлэлцүүлгийн тэмдэглэлд нийт 57 асуулт, санал, нэг тэмдэглэлд дунджаар 3-5 асуулт, санал дурдагдсан байна. Эдгээр саналуудын агуулгыг авч үзэхэд 29.8 хувь нь байгаль орчны холбогдолтой, бусад 71.2 хувь нь төсөл хэрэгжүүлэгчтэй хамтран ажиллах, орон нутгийн иргэдийг ажлын байраар хангах, орон нутгийн хөгжлийн төсөл хэрэгжүүлэх талаарх асуулт, саналууд байна. Бусад асуудлын хүрээнд төсөл хэрэгжүүлэгч иргэдэд тайлан, мэдээлэл тогтмол танилцуулж байх асуулт, санал орсныг дурдах нь зүйтэй.

ИНХ-ын тэмдэглэлд дурдсан асуулт, саналын агуулга

Ихэнх асуулт, саналууд нь үнэлгээний тайлангийн танилцуулгыг сонсоод лавлаж асууж буй, төслийн талаар ерөнхий мэдээлэл авахыг хүссэн шинж чанартай буюу хурал болохоос өмнө зохих хэмжээний мэдээлэл аваагүй байгааг илтгэж байна. Жишээ нь хурлын тэмдэглэлд дурдсан нийтлэг асуулт, саналуудын дотор үнэлгээ хийх шалтгаан, үнэлгээний мэдээлэлтэй хэзээ, хаанаас танилцаж болох тухай асуусан асуултууд цөөнгүй байна.

ИНХ дээр нийтлэг гардаг асуулт, саналууд

Төсөл хэрэгжих орон нутгийн иргэд төслийн талаар ямар мэдээлэл, ойлголттой байна вэ гэдгээс хамаарч хэлэлцүүлгийн явц дахь асуулт, хариултын хүрээ, үр дүн ялгаатай байна. Үүнийг дараах жишээнээс харж болно.

Жишээ 3. Газрын тосны хайгуулын төслийн үнэлгээний тайланг хэлэлцсэн 2 багийн ИНХ-аар иргэдийн тавьсан асуулт ба хариулт

Асуулт №1 М.Эрдэнэхайр Ажил эхлэхийн өмнө ямар байсан ажил дууссаны дараа ямар байх нь юу гэдэг асуудлыг энэ тайланг тусгасан байна гэж ойлгож болох уу Хариулт №1 Л.Эрдэнэсайхан Тэгж ойлгож болно. Бид тайлбын байгаль орчны төлөв байдлын үнэлгээг хийсэн. Цаашид байгаль орчны менежментийн төлөвлөгөөг жил бүр батлуулахдаа үнэлгээнд тусгагдсан ажлуудыг төсөл хэрэгжүүлэгч компани хийх ёстой. Асуулт №2 Ц.Мишигдорж Мөн нь манайд Газрын тос хайгуул хийхэд хүнд даацын машин яаж хөрс их эвдэж байсан. Говийн хөрс их сийрэг болохоор маш амархан сийрэгжиж бүргнэ үүсдэг. Тэр талаар ярга хэмжээг яаж авах вэ. Хариулт №2 Л.Эрдэнэсайхан Хайгуул хийх гэж буй компани ажлаа эхлэхийн өмнө орон нутагтаа ирж ажлаа бүрэн танилцуулаарай. Жишээ нь хайгуур ямар газраар явах, хэд хоног ажиллах гэх мэт мэдээллийг орон нутагтаа танилцуулаад энэ асуудлаа хамтраад шийдвэртэй явах нь зов. Үүнийг тайлангийн зөвлөмж дээр нэмж тусгах болно.	Асуулт №2 иргэн Алтанцацрал Газрын тосны хайгуул хийж эхэлсэнээр манай газрыг гадаадуудад өгч байна гэсэн үг мөн үү. Хариулт №2 Л.Эрдэнэсайхан Та бүхэн тэгж ойлгож болохгүй. Танай сумын энэ хэсэг газар нутагт газрын тос байгаа эсэхийг судлуулах зорилгоор МУ-ын засаг төрөөс 4 жилийн хугацаатай Хятадын компанитай гэрээ байгуулсан юмаа. Хэзээ ч энэ нутаг дэвсгэрийг гадны хүмүүст өгөхгүй. Тос байгаа эсэхийг тэдний хөрөнгөөр судлуулаад болно. Энэ хугацаанд харин орон нутгаас хяналтаа сайн тавьж ажиллаарай. Асуулт №3 иргэн Батсуурь Газрын тос хайхад машин явна гэж байна. Тэгэхээр хөрс эвдрэнэ. Иймээс газар дээгүүр явж хайгуул хиймэргүй байна. Хариулт №3 Танан Таны асуулт хүнд асуулт байна. Бид хайгуул хийхийн тулд газраар явахгүй бол болохгүй. Харин дараа нь нөхөн сэргээлтэй сайн хийнэ.
---	---

3.3 ИНХ-ын Тэргүүлэгчдын хурлын тэмдэглэлийн хэмжээ, бүтэц, агуулга

ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн хурлын тэмдэглэл дунджаар 2 хуудас, хамгийн багадаа 1 хуудас хамгийн олон нь 3 хуудас байна. Ирцийн хувьд 5 хүний бүрэлдэхүүнтэй

байна. Нэг тохиолдолд тодорхой шалтгааны улмаас зөвхөн 3 тэргүүлэгчийн ирцтэй хурал болж тогтоол гаргасан байна.

ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн хурлын тэмдэглэлд дурдсан асуулт, саналын агуулга

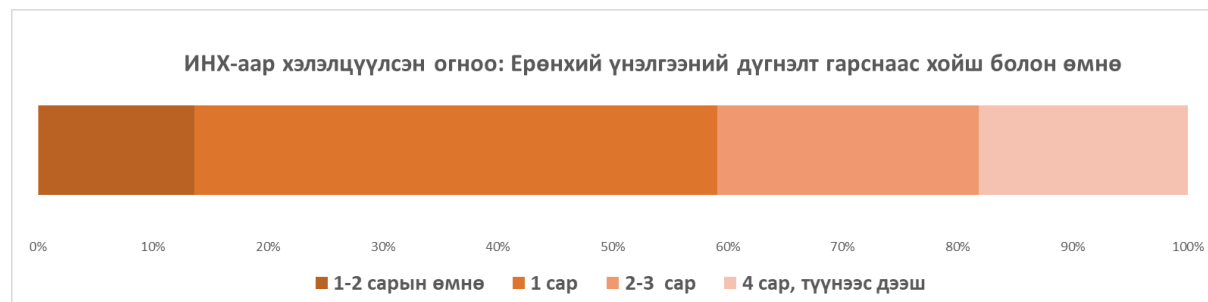

ИНХ-ын хуралдаантай харьцуулахад Тэргүүлэгчдийн хурлаар байгаль орчны холбогдолтой асуудлууд бага, орон нутгийн хөгжил, ажлын байртай холбоотой асуулт, саналууд олон гарсан байна.

Улаанбаатар хотын хорооны ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн хурлын ерөнхий өнгө аяс нь төсөл хэрэгжүүлэгчийн орон нутагт ажлын байр нэмэгдүүлж байгаа үйл ажиллагааг дэмжсэн, хамтран ажилах асуудалд анхаарсан байна. Түүнчлэн, хэлэлцүүлэгт зөвхөн төсөл хэрэгжүүлэгч оролцсон тохиолдол нийтлэг байна.

3.4 ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн хугацаа

10 тайлан буюу нийт 22 тайлангийн 45 хувь нь Ерөнхий үнэлгээний дүгнэлт /ЕҮД/ батлагдсанаас хойш 1 сарын дотор ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн байна. 5 тайланг 2-3 сарын дотор, 4 тайланг 4 сар болон түүнээс дээш хугацаанд ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн байна.

Харин 3 тайланг Ерөнхий үнэлгээ дүгнэлт гарахаас өмнө буюу БОННУ хийж эхлэхээс өмнө хэлэлцүүлсэн байгаа нь анхаарал татаж байна. Эдгээр нь хууль, журамд заасан үнэлгээний тайланг боловсруулж дууссаны дараа ИНХ-аар хэлэлцүүлэх шаардлагыг хэрэгжүүлдэггүй жишээг харуулж байна. 3 тайлан нь бүгд үйлдвэрлэлийн шинэ төслүүдийн үнэлгээ, хоёр нь Улаанбаатар хотод, нэг нь Дундговь аймагт байршилтай байна. Нэг үнэлгээний тайлан нь Ерөнхий үнэлгээ дүгнэлтээр 3 сарын хугацаа өгсөн боловч 1 сарын дотор хийгдэж батлагдсан бол бусад хоёрын хувьд дүгнэлтэд заасан хугацаанаас 1-3 сарын өмнө дуусгаж батлуулсан байна. Улаанбаатар хотод байршилтай хоёр төсөл ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн тогтоол, ИТХ-ын тогтоолыг хавсаргасан бол Дундговь аймгийнх багийн ИНХ-ын тогтоолыг хавсаргасан байна.

Нийт тайлангийн 45 хувь нь ЕҮД гарснаас хойш маш богино хугацаанд буюу 1 сарын дотор ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн нь маш богино хугацаанд БОННУ хийж, тайланг боловсруулсан эсвэл тайлан биш ерөнхий мэдээлэл танилцуулж, санал авсан гэдэг дүгнэлтэд хүргэж байна. Дээрх 10 төслүүдийн зөвхөн хоёр нь л нэмэлт тодотгол бөгөөд ЕҮД-д 1-2 сарын хугацаанд БОННУ хийхээр заасан байна. Үлдсэн 8 төслийн БОННУ хийх хугацааг дунджаар 4-6 сараар ЕҮД-д заасан боловч дунджаар 2-3 сарын дотор БОННУ нь батлагдсан байна.

1 сарын дотор ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн 10 үнэлгээний тайлангийн

ЕҮД гарснаас 4 болон түүнээс олон сарын дараа ИНХ-ээр хэлэлцүүлсэн 4 тайлан бүгд орон нутагт байршилтай төслийнх, 3 нь уул уурхай, 1 нь үйлдвэрлэлийн чиглэлийнх байна. Үүнээс Дорнод аймагт байршилтай “Алт агуулсан мөнгө-холимог металлын орд ашиглах” төслийн ЕҮД анх 2014 онд 14 сарын хугацаатай батлагдсан бол ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн тогтоол нь 2017 онд гарсан байна. Ямар шалтгаанаас болж ЕҮД-ээс хойш 36 сарын дараа ИНХ-аар хэлэлцүүлснийг зөвхөн энэ өгөгдлөөс тодорхойлох боломжгүй юм.

4. Хууль, журмын хэрэгжилт

4.1 БОННУ хийх явцын оролцоо

Дүн шинжилгээ хийсэн 22 тайланд холбогдох ИНХ-ын хэлэлцүүлгийн тэмдэглэл, тогтоолд хууль, журамд заасан үнэлгээ хийх явцад иргэдэд шаардлагатай мэдээлэл өгсөн, танилцуулга хийсэн, санал авч, хэлэлцүүлэг зохион байгуулсан эсэх талаар огт дурдаагүй байна. Харин иргэд төслийн болон БОННУ-ний талаар урьдчилсан мэдээлэл авалгүйгээр хуралд оролцсон болохыг илтгэж буй асуулт, саналууд байна /Жишээ 4/. Үүнд:

- Төслийн үйл ажиллагааны тухай ерөнхий мэдээлэл асуух
- Төслийн байгаль орчны нөлөөллийн талаар ерөнхий асуулт асуух
- Үнэлгээний тайлангийн төслийг хаанаас уншиж болох тухай асуух

- Өмнөх жилүүдийн менежментийн төлөвлөгөөний тайланг танилцуулахыг хүсэх

Жишээ 4. ИНХ-ын өмнөх мэдээллийн хүртээмжгүй байдал

Малчин О.Эрдэнэбаатар: Ийм үнэлгээ хийлгэсний ач холбогдол юу вэ, хэний санаачлагаар хийлгэдэг вэ?

Б.Очмаа: “Байгаль орчинд нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай” хуулийн дагуу аливаа үйл ажиллагаа явуулж байгаа иргэн аж ахуйн нэгжүүд энэ үнэлгээг заавал хийлгэх шаардлагатай байдаг. Захиалагчийн хүсэлтээр мэргэжлийн байгууллага хийдэг. Энэ тайлангийн дагуу танай сум төмрийн үйлдвэрийн үйл ажиллагаанд хяналт тавиад явах боломжтой. Мөн та бүхэн мэдээлэл авах боломжтой. Төмрийн үйлдвэрийн захиргаа жил бүрийн эцэст төлөвлөгөөнийхөө биелэлтийг тайлагнаж, дараа жилийнхээ төлөвлөгөөг батлуулсны үндсэн дээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

Иргэн Б.Дондогсүрэн: Ийм тайлангийн хэлэлцүүлэгт анх удаа оролцож байна. Сайхан баримт бичиг байдаг юм байна. Төмрийн үйлдвэрийн зүгээс манай суманд нилээд сайн дэмжлэг үзүүлэгийг мэднэ. Тайлан байгаль орчны ямаар батлагдах ёстой юм шиг байна. Дэмжиж байна. Харин батлагдсаны дараа суманд өгөх хэрэгтэй.

Б.Очмаа: Тайланг хуулийн дагуу орон нутагт хүргүүлэх ёстой. Тайлангаа БОАЖЯ-аар батлуулсны дараа бид зохих журмын дагуу та бүхэнд хүргүүлнэ гэлээ.

4.2 ИНХ-ын саналын томъёолол

Дүн шинжилгээ хийсэн нийт ИНХ, ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн, ИТХ-ын тогтоолын үндсэн заалт нь тайлан эсвэл төслийн үйл ажиллагааг дэмжсэн утгатай байна. Нийт 22 тогтоолоос зөвхөн 2 л тогтоолд иргэдийн гаргасан саналуудыг тоймлон дурдаж тайлан, төлөвлөгөөнд тусгахыг уламжилсан байна. Өөрөөр хэлбэл ИНХ, ИТХ-ын тогтоол нь дэмжсэн саналыг илэрхийлэх зорилготой гэдэг нийтлэг жишиг тогтсон байна.

Хүснэгт 2. Хурлын тогтоолд нэгдсэн санал илэрхийлсэн байдал

	Тодорхой саналууд тусгасан эсэх	Үндсэн дэмжсэн заалтын бичилт
1.	Тийм	...дэмжсэнд тооцсугай.
2.	Үгүй	...багийн иргэдийн саналаар дэмжсэн болно.
3.	Үгүй	...хуралд оролцсон иргэдийн 84 хувь дэмжсэнийг БОАЖЯ-нд уламжилсугай.
4.	Үгүй	...ээрэг үнэлгээ өгсөн тул үйл ажиллагааг дэмжсүгэй.
5.	Үгүй	...тайлангуудыг дэмжсүгэй.
6.	Үгүй	...тайланг дэмжсүгэй.
7.	Үгүй	...тайланг дэмжсүгэй.
8.	Үгүй	...олонхийн саналаар дэмжсэнийг баталсугай.
9.	Үгүй	...тайланг дэмжсүгэй.
10.	Үгүй	...үнэлгээ хийлгэх, олборлолт явуулахад татгалзах зүйлгүй гэж үзсүгэй.
11.		...компаниудын үйл ажиллагааг дэмжсүгэй.
12.	Үгүй	...ажлын тайланг дэмжсүгэй.
13.	Үгүй	...үнэлгээний компанийн саналыг дэмжсүгэй.
14.	Үгүй	...төслийн үйл ажиллагааг дэмжиж уламжлав.
15.	Үгүй	...БОННУ гаргахад татгалзах зүйлгүй, хуралд оролцсон иргэдийн 80 хувь нь эерэг үнэлгээ өгсөн тул үйл ажиллагааг дэмжсүгэй
16.	Үгүй	...үнэлгээний тайланг дэмжсүгэй.
17.	Үгүй	...хэрэгжүүлэхэд татгалзах зүйлгүй

18.	Үгүй	...тайланг хэлэлцэн дэмжив
19.	Тийм	...100 хувийн саналаар дэмжсэн тул Дүүргийн ИТХ-д уламжилсугай.
20.	Үгүй	...тайланг дэмжсүгэй.
21.	Үгүй	...100 хувийн саналаар БОННУ хийхийг дэмжив.
22.	Үгүй	...тайланг дэмжсүгэй.

Ихэнх тогтоолд төсөл хэрэгжүүлэгчид хандан иргэдийн саналыг харгалзан үзэх, орон нутагтай хамтран ажиллахыг уламжилсан, үүрэг болгосон заалтууд орсон байна. Түүнчлэн, төслийн үйл ажиллагаанд хяналт тавьж ажиллахыг баг, хорооны засаг даргад үүрэг болгосон заалт нийтлэг байна.

Иргэдийн саналыг нэгтгэж оруулсан 2 тогтоолыг авч үзэхэд байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөлөл, түүнийг бууруулах талаарх тодорхой санал цөөн байна /Жишээ 5/.

Жишээ 5. Тогтоолд иргэдийн саналыг нэгтгэж тусгасан тохиолдол

2."Саян Стийл" ххк нь иргэдийн тавьсан саналын дагуу доорхи дурьдсанаар тогтоосугай

а. Булаг хаших

б. Иргэдээс ирсэн санал гомдлыг арилгах

3.Иргэдийн тусгасан саналын дагуу ажиллахыг "Саян Стийл" ххк-д уламжилсугай

4.Тогтоолыг холбогдох байгууллага ба багийн иргэдэд мэдээлж ажиллахыг багийн Засаг дарга /О.Баттогтох/-д даалгасугай.

5.Тогтоолын хэрэгжилтэд хяналт тавьж ажиллахыг Багийн Иргэдийн Нийтийн Хурлын Тэргүүлэгчдэд үүрэг болгосугай.

тайлантай танилцлаа. Байгаль орчны нөлөөллийн нарийвчилсан үнэлгээний асуудлыг тусгах саналтай байна.

1. Хариуцлагатай уул уурхай зарчмыг баримтлан ажиллах
2. Ажлын байрны саналаа сумын иргэдэд ил тод тавих
3. Байгаль орчин хамгаалах ажилд нутгийн иргэдтэй хамтран ажиллах санал хүсэлтийг харгалзан үзэж байх
4. 2-рбагийн болон тус сумын хүүхэд залуучуудыг сурч боловсроход дэмжлэг үзүүлэх
5. Бэлчээрийг сайжруулах чиглэлээр хамтарч ажиллах /худаг, ус/
6. Нөхөн сэргээлтийг маш сайн хийх

Жи Пи Эм ХХК –ний Нүүрс олборлон борлуулах , Нүүрснээс Нийлэг Байгалийн Хий үйлдвэрлэх Үйлдвэр төслийг хэрэгжүүлэхэд татгалзах зүйлгүй .

4.3 ИНХ-ын тогтоолын хуулийн үндэслэл

22 тогтоолын 77 хувь холбогдох хууль, журмын заалтуудыг үндэслэн шийдвэр гаргаж буйг дурдсан байна. 3ЗНДН-ийн тухай хуулийн 17.1.8, 17.1.10, БОНБҮ-ний тухай хуулийн 8.4.8, 18.4 дэх заалтуудыг хамгийн их дурдсан байна.

Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн тухай хууль

17 дугаар зүйл. Баг, хорооны Хурлын бүрэн эрх 17.1.8.иргэдийн нөхөрлөл, аж ахуйн нэгж, байгууллагаас тухайн нутаг дэвсгэрийн байгалийн тодорхой төрлийн баялгийг хамгаалах, зүй зохистой ашиглах, эзэмших тухай хүсэлтийг хэлэлцэж саналаа сум, дүүргийн Хуралд уламжлах; 17.1.10.хууль тогтоомжид заасан бусад бүрэн эрх.;

Байгаль орчин нөлөөлөх байдлын үнэлгээний тухай хууль
--

8.4.8 “төсөл хэрэгжих нутаг дэвсгэрийн захиргаа, төслийн нөлөөлөлд өртөх нутгийн иргэдийн нийтийн хурлын санал, тэмдэглэл” 18.4. төслийн нөлөөллийн нарийвчилсан үнэлгээ хийж байгаа хуулийн этгээд тайлан боловсруулах явцдаа төсөл хэрэгжих нутаг дэвсгэрийн захиргаа, төслийн нөлөөлөлд өртөх нутгийн иргэд, оршин суугчдаас албан ёсоор санал авч, хэлэлцүүлэг зохион байгуулна.

Түүнчлэн 3ЗНДН-ийн тухай хуулийн 25.1. буюу “Хурал хэлэлцсэн асуудлаар тогтоол гаргах бөгөөд түүнийг тухайн Хурлын хуралдаанд оролцсон төлөөлөгчдийн болон баг, хорооны Хурлын хуралдаанд оролцсон иргэдийн олонхийн саналаар тус тус батална”, 23.2. буюу “Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн Хурлын ээлжит хуралдааныг жилд 2-оос доошгүй удаа, баг, хорооны Хурлын хуралдааныг жилд 3-аас доошгүй удаа тус тус хуралдуулна”, БОНБҮ-ний тухай хуулийн 10.5. буюу “Байгаль орчны нөлөөллийн нарийвчилсан үнэлгээний тайланг төсөл хэрэгжүүлэгч, үнэлгээ хийсэн мэргэжлийн байгууллага хамтран төслийн нөлөөлөлд өртөх орон нутгийн оршин суугчдад танилцуулах ажлыг зохион байгуулна” гэдэг заалтуудыг зарим тогтоолд дурдсан байна.

Зөвхөн 1 тогтоолд Засгийн газрын 2013 оны 374-р тогтоол буюу “Байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээний журам”-ыг дурдсан байна. Харин БОНБҮ-нд олон нийтийн оролцоог хангах журмыг дурдсан тогтоол байхгүй байна.

4.4 Албан хэрэг хөтлөлт

Хурлын тогтоолууд нь дараах үндсэн мэдээлэл бүхий харьцангуй нийтлэг загвараар бичигдсэн байна. Үүнд

- Огноо, дугаар, байршил
- Тогтоолын гарчиг
- Холбогдох хуулийн заалтууд
- БОАЖЯ-нд хандсан тайланг хэлэлцэж дэмжсэн тухай заалт
- Төсөл хэрэгжүүлэгчид хандсан хамтран ажиллах тухай заалт
- Багийн удирдлагад хандсан хяналт тавьж ажиллах тухай заалт
- Хурлын дарга буюу эрх бүхий албан тушаалтны гарын үсэг

Гэхдээ дараах зөрчлүүд зарим тогтоолд илэрч байна. Үүнд:

- ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн хурал хуралдсан боловч ИНХ-ын тогтоол гаргасан.
- Тогтоолын гарчиг байхгүй болон ерөнхий
- Хуулийн үндэслэл дурдаагүй
- Үнэлгээ эрхлэгчийн тухай мэдээлэл дутуу

Үнэлгээний тайлангийн хэлэлцүүлгийг хэрхэн зохион байгуулсан мэдээлэл /ээлжит ба ээлжит бус хурал, зар мэдээ, ирц/ оруулсан тохиолдол алга байна.

Хуралдааны тэмдэглэлийг “Албан хэрэг хөтлөлтийн нийтлэг журам”-ын дагуу зохих хэмжээнд хөтөлсөн тэмдэглэл 14 буюу 63.6 хувьтай байна.

22 тэмдэглэлээс 16 нь хөтөлсөн хүний гарын үсгээр баталгаажсан, 8 нь ИНХ-ын удирдлага давхар хянаж, баталгаажуулсан байна.

Дараах зөрчлүүд зарим тэмдэглэлд илэрч байна. Үүнд:

- Ээлжит, ээлжит бус хуралдаан эсэх нь тодорхойгүй
- 1-2 цаг үргэлжилсэн хуралдаан гэж тэмдэглэсэн боловч маш товч, хураангуй тэмдэглэл хийсэн
- Тэмдэглэлийг хэн хөтөлсөн, хянасан нь тодорхойгүй
- Хурлын ирц, нийт өрхөд эзлэх хувь зэргийг нотлох баримт, харьцуулах тоогүйгээр бичсэн

5. Дүгнэлт, зөвлөмж

БОНБУ-ний тухай хууль, холбогдох журмаар БОННУ хийж, тайлан боловсруулах явцад иргэдээс санал авах, улмаар тайлангийн төслийг ИНХ-аар хэлэлцүүлж санал авах шаардлага тавигддаг. Энэ шаардлагын хэрэгжилтийг нотлох баримт болох ИНХ-ын тогтоол, тэмдэглэлд ИНХ-аар хэлэлцүүлэхээс өмнөх мэдээлэл өгөх, танилцуулга хийх, санал авах үй ажиллагааны талаар огт дурдалгүй зөвхөн ИНХ-ын хэлэлцүүлгийн явц, үр дүнг тусгасан байна.

ИНХ-ын тэмдэглэл дунджаар 2 хуудас, хамгийн багадаа 1 хуудас хамгийн олон нь 4 хуудас байна. ИНХ-ын хэлэлцүүлгийн тэмдэглэлд нийт 57 асуулт, санал, нэг тэмдэглэлд дунджаар 3-5 асуулт, санал дурдагдсан байна. Эдгээр саналуудын агуулгыг авч үзэхэд 29.8 хувь нь байгаль орчны холбогдолтой, бусад 71.2 хувь нь төсөл хэрэгжүүлэгчтэй хамтран ажиллах, орон нутгийн иргэдийг ажлын байраар хангах, орон нутгийн хөгжлийн төсөл хэрэгжүүлэх талаарх асуулт, саналууд байна. Ихэнх асуулт, саналууд нь үнэлгээний тайлангийн танилцуулгыг сонсоод лавлаж асууж буй, төслийн талаар ерөнхий мэдээлэл авахыг хүссэн шинж чанартай буюу хурал болохоос өмнө зохих хэмжээний мэдээлэл аваагүй байгааг илтгэж байна.

Дүн шинжилгээ хийсэн 22 тайлангийн 14 нь ИНХ-ын тогтоол, хурлын тэмдэглэл, 7 нь ИНХ-ын тэргүүлэгчдийн хурлын тогтоол, хурлын тэмдэглэл, 1 нь ИТХ-ын тогтоол, тэмдэглэлийг хавсаргасан байгаа нь хууль адил тэгш хэрэгжихгүй байгааг харуулж байна. ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн тогтоол хавсаргасан 5 тайлан Улаанбаатар хотод, 2 нь орон нутагт байршилтай байна.

Дүн шинжилгээ хийсэн нийт ИНХ, ИНХ-ын Тэргүүлэгчдийн, ИТХ-ын тогтоолын гарчиг эсвэл үндсэн заалт нь тайлан эсвэл төслийн үйл ажиллагааг дэмжсэн утгатай байна. Нийт 22 тогтоолоос зөвхөн 2 л тогтоолд иргэдийн гаргасан саналуудыг тоймлон дурдаж тайлан, төлөвлөгөөнд тусгахыг уламжилсан байна. Өөрөөр хэлбэл ИНХ, ИТХ-ын тогтоол нь дэмжсэн саналыг илэрхийлэх зорилготой гэдэг нийтлэг жишиг тогтсон байна.

Нийт 22 тайлангийн 45 хувь нь Ерөнхий үнэлгээний дүгнэлт гарснаас хойш маш богино хугацаанд буюу 1 сарын дотор ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн нь маш богино хугацаанд БОННУ хийж, тайланг боловсруулсан эсвэл тайлан биш ерөнхий мэдээлэл танилцуулж, санал авсан гэдэг дүгнэлтэд хүргэж байна. 3 тайлан нь Ерөнхий үнэлгээний дүгнэлт гарахаас өмнө ИНХ-аар хэлэлцүүлсэн тогтоолыг тусгасан байгаа нь ИНХ-ын хэлэлцүүлэг хууль, журамд зааснаар хэрэгжихгүй, зөвхөн дэмжсэн тогтоол гаргуулахад анхаар байгаа хандлагыг харуулж байна.

Дээрх дүгнэлтэд үндэслэн дараах дараах арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэхийг БОАЖЯ-нд зөвлөж байна. Үүнд:

- Хууль, журамд заасан ИНХ-аар үнэлгээний тайланг боловсруулж дууссаны дараа хэлэлцүүлэх шаардлагыг ИНХ-ын тогтоол, тэмдэглэлд тодорхой тусгах, түүний нотлох баримт хавсаргах
- Хууль, журамд заасан БОННУ хийж, тайлан боловсруулах явцдаа буюу тайлангийн төслийг ИНХ-аар хэлэлцүүлэхээс өмнө оролцоог хангасан талаарх мэдээлэл, нотлох баримтыг хурлын тогтоол, тэмдэглэлд тусгах, түүний нотлох баримтыг хавсаргах
- Тайлангийн төслийг ИНХ-ын Тэргүүлэгчдээр хэлэлцүүлэх эрхзүйн үндэслэл, холбогдох зохицуулалтыг тодорхой болгох
- ИНХ-ын хуралдаанаар тайлангийн төслийг хэлэлцсэн тогтоол, тэмдэглэл, нотлох баримтын жишиг загварыг “Албан хэрэг хөтлөлтийн нийтлэг журам”-д нийцүүлэн батлах, үүнд дэмжсэн, зөвшөөрсөн утга агуулга биш тодорхой саналуудыг хэрхэн уламжлах талаар тодорхой тусгах
- БОННУ-нд олон нийтийн оролцоог хангах журамд ИНХ-ын хэлэлцүүлэг зохион байгуулах, түүний үр дүнг хэрхэн тайлагнах нарийвчилсан зохицуулалт оруулах

Australia Mongolia Extractives Program
2A Temple View Residence
Suhbaatar District-1
Ulaanbaatar
Mongolia
T: +976 7000 8595

Энэхүү тайланг Австрали Улсын Засгийн газар, Австралийн Гадаад хэрэг, худалдааны яам санхүүжүүлсэн боловч тус тайланд тусгасан үзэл санаа нь Австрали Улсын Засгийн газрын бус гагцхүү зохиогчийн үзэл бодол болно. Мөн түүнчлэн энэ тайланд тусгасан үзэл баримтлалыг Австрали Улсын Засгийн газар дэмжиж байгаа гэж ойлгож болохгүй. Тус улсын Засгийн газар энэ тайланд багтсан мэдээллийн бүрэн болон үнэн зөв эсэхийг батлахгүй. Энэхүү хэвлэлд орсон тоо баримт, мэдээ материал алдаа мадагтай, дутуу хагас байж болзошгүй бөгөөд түүнээс үүдэн гарах аливаа хохиролд Австрали Улсын Засгийн газар, хариуцлагатай албан тушаалтан, ажилтан, албан хаагч, гэрээт ажилчид ямар нэг хариуцлага хүлээхгүй болно

Энэхүү тайлан нь ерөнхий мэдээлэл өгөх зорилготой. Аливаа шийдвэр гаргахаас өмнө тайланг уншиж, хэрэглэж буй тал мэдээллийн анхдагч эх сурвалжтай холбогдон, мэдээ баримтаа лавшруулан шалгаж, бие даасан судалгаа хийн, зөвлөгөө авах нь зүйтэй